

90 éve született Illyés Gyula

TAMÁS ATTILA

Gondolatok az Illyés-életmű korszerűségéről

Többször tartottam az egyetemen speciálkollégiumot Illyés munkásságáról, s ezen minden esetben szerény létszámú hallgatóság vett csak részt. Teljesen spontánul Illyés-verset csak kivételesen választottak szövegelemzésre. Szigorlatokon az Illyés-feleleteknek az átlagnál nagyobb százaléka volt gyenge – esetleg éppen elfogadhatatlanul.

Tapasztalnom kellett, hogy az egyetemi hallgatóság jelentős részét csak kevésbé érdekli Illyés életműve.

Valamikor, évekkel korábban azt tanulták meg, hogy Illyés szavai szerint negyvenöt után az volt a legfontosabb, hogy „Megy az eke, szaporodik a barázda”, hogy fölszerelték a Szabadság hídra a középső ívet, a romos budai-pesti házakat pedig előbb-utóbb befödtek piros cseréppel; később azután – Bartók életműve kapcsán – a Horthy-rendszer művelődéspolitikájáról is kemény szavakkal szólt. A fiatalok egy része azt is megtudta, hogy ez legalább annyira vonatkozott a Rákosi-rendszerre is; ez napjaink huszonéveseinek azonban – mindkét időszak egyre régebbi múltat jelentvén számukra – a lényegét illetően alig mondott már mást. Illyés így sokak szemében oda került, valahová „a múlt bűneit ostorozó”, „az új életet bíráló, de végső soron igenlő”, „a dolgozó ember alakját megmintázó”, „alapjában realista”: valamiképpen elismerést érdemlő (hiszen sokak által ismert), igazában azonban meglehetősen érdektelen irodalomtörténeti szereplők együttesébe.

Szembe kell nézni azzal a ténnyel, hogy Illyést a felnövő fiatalok közül csak kevesen érzik igazán korszerűnek.

Mennyiben van – mennyiben lehet igazuk?

Indokolt persze ilyen megállapításoknak, illetőleg kérdések föltevésének a megkockáztatásakor, hogy a „korszerű” jelentését valahogy elhatároljuk a „divatos”-étól. Ez nem is egészen könnyű feladat, noha világos, hogy a „nem divatos” minősítés lényegesen kevesebb negatívumot tartalmaz, mint amennyit a „korszerűtlen”. Hiszen a divatot inkább véletlenszerűnek tartjuk, részben pedig valamilyen sikerhajhászás termékének, míg a kort hajlamosak vagyunk valamilyen egyetemesen szükségszerű fejlődés egyik fokának tekinteni: olyan foknak, amelyet el lehet érni, amelyről azonban le is lehet maradni – ami azután értékhiánynak vagy éppen értékcsökkenésnek minősíthető.

A gyakorlat azonban azt mutatja, hogy néha elég bonyolult ennek a különbségtetésnek a végrehajtása. Például, meglehetősen paradox módon, a haladás, a fejlődés fogalmának – mely valóban szükségszerűen vonja maga után az újabb korok igenlését – napjainkban történő megkérdőjelezése nem minden esetben jár együtt a korszerűségnek mint értéktényezőnek az elvetésével. Akár éppen a fejlődés tagadása is értéknek mutatkozhat, mint – úgymond – korszerű (mert a fejlődés elismerésénél újabb) eljárás. Ez

a felfogás tehát valójában nem tesz különbséget kor- és divatjelenség között, hanem egyszerűen „a kor” (az adott esetben értéktényezőként éppen elutasított kor-fogalom) rangjára emeli magát az újat (az újabban terjedőt vagy elterjedtet), eleve pozitív értéknek fogadva el az újságot.

Érvelés nélkül.

Arra pedig még jól emlékezhetünk, hogy éppúgy divatszertű korjelenség volt a maga idején a zsinóros bunda, mint amennyire később a lódenkabát-viselet, más tekintetben a bokacsattogtatás, mint – megint csak évekkel később – az „elvtárs”-ozás is. (Legföljebb az irányt szabó „divatkirályok” stílusában voltak érdemlegesebbek az eltérések.) Azt is tapasztalhattuk, hogy nem kizárólag a „politikai divatok”-ban mutathattak időnként szörnyűségek, hanem, mondjuk, a viseletben is – gondoljunk akár az afrikai törzsek nyaknyújtásaira vagy a kínaiak lábnyomorításaira –, de például egy-egy korhoz tartozó házassági szokások is előírhatják az özvegy örök magánysága ítélttségét vagy éppen „önkéntes” tűzhalálát. Naivitás lenne föltételezni, hogy a művészet és a gondolkodás szféráit garanciát nyújtó védőoltások őriznék torz divatjelenségek fertőzéseitől. Másfelől viszont nagyon jól emlékezhetünk arra is, hogy a magyar reformkorban „divatba jött” hazafiság valós erkölcsi értékeket is értelt a felszín színes pántlikái, zsinóros dolmányai és látványos egyletbáljai alatt.

Mással is ugyanúgy létrejöhetnek értékteremtő és értékpusztító (vagy -torzító) divatok. Ha tehát lényegi különbséget akarunk tenni a korszerűség és a divathoz igazodás között, akkor – legalábbis egyik fontos tényezőként – az *értékteremtésben*, illetve az *értékpusztításban* való részvétel milyenségét indokolt kritériumként kezelni. (Ennek mértékét, „súlyát” is figyelembe véve.) A divat ebben a tekintetben *önmagában véve* közömbös (a gépjárművek gyakorlatilag hasznos, ízlésfejlesztő áramvonalassága is divattossá válhat, de az ostobán motorháztetőre festett vagy ragasztott festékpaca is), illetve nem különösebben nagy a jelentősége, a korjelenségek más része viszont számottevő mértékben részt tud vállalni az értékteremtésben, illetve értékeknek az elpusztításában. (S természetesen értékeknek a megőrzésében vagy régebbi értékeknek a megújításában is.) Ha már most nem az értékekben való elszegényedést – vagy éppen a pusztulást – tekintjük elérendő emberi célnak, akkor indokolt, hogy *semmilyen értékteremtést vagy értékmegőrzést ne minősítsünk korszerűtlennek* – akkor sem, ha az nem mutatkozik egyszersmind divatosnak. Legföljebb arra lehet ezen túlmenő indokunk, hogy közülük azokat nevezzük *jellegzetesen korszerűeknek*, amelyek az értékteremtés-értékmegőrzés folyamatában részt véve, az előző időszak jegyeitől szembeötlően eltérve, *újszerűségeket hangsúlyozva-kidomborítva* játszanak szerepet a később majd szélesebb körben elterjedő dolgok és sajátságok kialakításában.

Talán nem kell bizonyítani, mennyire bizarr ötlet lenne a római antikvitás hagyományait felújító reneszánsz, a periklészi görögség szelleméből merítő német klasszika (és megannyi más irányzat) korszerűtlenné minősítése, olyan alapon, hogy ezek nem újszerűségük hangsúlyozásában ismerték fel fő feladatukat. A szóban forgó korok nagyjai minden bizonnyal jól érezték, hogy koruk arculatának a *kialakításában* kell részt vállalniok – egy olyan kor kialakításában, amely az előzőnél nem kevesebb lehetőséget biztosít az emberi létezés számára –, nem pedig valamilyen abszolút változóknak tekintett kor-fétishez való *igazodásban* kell feladataikat megkeresniök. Méltán érezték úgy, hogy nem „behozniok” kell a korszellemet, hanem értékeket kell teremteniök, amelyekből az utókor azután majd kielemezheti „a kor szellemét” – ha éppen akarja.

Ugyancsak fontos persze, hogy minden bizonnyal azt is jól érezték: nem légüres térben, nem is valamilyen abszolút zérus pontról kiindulva teszik, amire indítva érzik magukat, hanem meghatározott – részben éppen időbeliségben meghatározott – környezetben. Ennek a környezetnek, ennek a létezési térnek a kérdéseire keresve választ – ennek a korábbi kezdeményezéseit folytatva vagy tagadva, itt engedve inkább az asszimilálás vagy pedig inkább a disszimiláció törvényszerűségeit érvényesülni.

Ide kapcsolódik persze az a további kérdés is, hogy olyan szempontból vizsgálunk-e valamilyen irányzatot vagy életművet, hogy az vajon *a maga korában* értékeket teremtve – tehát olyan dolgokat létrehozva, amelyek abban tudják segíteni az embert, hogy eredeti mivoltának lényegét megőrizve nyitottabbá váljék – járult-e hozzá saját korának formálódásához (tehát, hogy *a maga korában* korszerű volt-e), és az, hogy mi lehet *ma* a szerepe: milyennek tekinthetjük mai befogadtatását, „repcióját”. Hogy valamilyen sajtóságainak köszönhetően mennyiben időszerű éppen ma – másoknál jobban – történetesen a reneszánsz, a gótika vagy az avantgárd. Kiindulásunkhoz visszatérve: hogy mennyiben kapcsolódik éppen a mához – mostani évtizedeinkhez – Illyés Gyulának az életműve. (Túl azon, hogy Homérosztól Horatiuson, Defoe-n, Shakespeare-en és Hugón át a Csendes Don írójáig kell, hogy *maradjon* minden kor számára valamennyi időszerűsége – kibontakoztatható jelentése, érvénye, szerepe – az általuk létrehozott alkotásoknak, ha egyszer ezek a saját korukban valóságos szellemi értékeknek adtak testet.)

Azt mindenképpen célszerű tudomásul venni, hogy *divatos* íróvá ekkor sem lesz éveinkben Illyés Gyula, ha az *Egy mondat a zsarnokságról* föltehetően hosszabb időn át megőrzi még rangos helyét a gyakran előadott és idézett versek együttesében (ami pedig „jobb divat” lesz a *Megy az eke* sűrű citálásánál, lévén, hogy itt értékesebb műről van szó), és fájdalmasan úgy látszik, hogy a *Koszorú* vagy a kevésbé ismert, de nem kevésbé megrendítő *Közügy* életbevágó időszerűségének megszüntetését sem várhatjuk a közeljövő történelmétől. A megkapóan szép *Hősökről beszélnek* viszont – mely a „Lopás minden tulajdon!” proudhoni tanítását fogalmazza újra, s ennek ellenében az „egy ország volt a föld, s egy ország lesz azé, aki műveli!” távlatait ragyogtatta föl – véglegesen visszavonul a „klasszikus értékek” hűvösebb kategóriájába. Az úri elnyomás ellen lázító Dózsa György szavát hallató, a nehéz léptű parasztvezér alakját monumentálissá növelő sorok is minden bizonnyal történelmi – muzeális? – szerepbe merevülnek, illetve merevültek már sokak számára. Sőt, föltehető, hogy az épp mostanában kezdetét vevő néhány évtized tartamára még a léttörvényeket a maguk tragikus szépségében könnyedén, és mégis megindítóan tudomásul vétető *Páris, szerelemnek* is el kell szenvednie valamilyen elidegenítő hatást. (A zárásában kiemelten – a „Páris” és a „szerelem” utáni harmadik helyen – elbúcsúztatott „ifjúmunkás-mozgalom” miatt. – Körülbelül addig, amíg a magyar olvasók zömének tudatában mai viselőik terhelik meg jelentéssel a „Munkáspárt” és a „Szociáldemokrata Párt” elnevezéseket.) Éppenséggel döbbenetes aktualitás tanúskodik viszont napjainkban *Az Ígéret megszegésének* korszerűsége mellett:

„...Minden lehet. Járványok, hidegzáporú
kilakoltatás. Sárban-cuppogó
menetelés ökrökkel, nőekkel, el-elmaradó
aggokkal. Vasrostélyú zsoldosok
mi-indokolta kicsörtetéseivel,
a tegnap még miénk-volt völgyből, csak azért:

ott – hullong már a hó? Minden lehet.
 Varjú-versengés? Vagy géppisztolyok? Vagy
 szónok-makogás, vagy – honnan ismerősen? –
 lepra-kereplők? Csengős szánok (messze, de
 tanya-rablásra vagy nászútra?) És ahol
 a hó függőnye szétválík, mint színpadé:
 még távolabb már – századokra? – hirtelen
 kigyulladt sziklacsúcsi városok
 csörömpölő – pohárszékszerű – összedőlte.
 S mert nézhetsz világuknál jobbra-balra: ugyanaz
 s előre-hátra: ugyanaz: s ha mégjobban figyelsz
 szemlehungya és fülbehungya:
 ó-szövetségi medvecsordák
 lecammogása falni óvodásokat,
 ítéletül! Mert nincsen álom, érted-e?
 S legenda sincsen; merő elme-szülemény;
 minden való volt s csak megosztatott.
 S osztatni fog, – mert mért ne gyarapodnék?... ”

Remélhetjük ugyan, és talán remélnünk is kell, hogy nem tart már sokáig a Dél-Európában elszabadult pokol – azt azonban, hogy igenis napjainkig terjedően „minden lehet” világunkban, és napjainkban sem csak távoli, idegborzoló érdekességeknek tekinthető földeken, hanem bárhol a Földön és bárkire kiterjedni tudó érvénnyel – azt kevesen tudatosították olyan erővel, ahogyan ezt Illyés megtette. (Korántsem csupán egyetlen versében – vö. még például *Lemez-zene közben.*) Hogy az, amit történelemnek nevezünk, nem tud igazán előre jutni, arról persze éppúgy írt már nálunk is, jóval korábban Weöres Sándor vagy Szabó Lőrinc – más változatokban. Illyésnél az a mozzanat új, hogy az ő számára nem eleve adott, nem is könnyen megszerezhető tanulság az örök körforgás elmélete, hanem magában foglalja „az ember jobbra váltható” hiteinek kényszerű – majd sokkhatásszerűen gyors, majd kínos-keservesen fokozatos – feladását. Annak döbbenetét, hogy megint – és meg kell kockáztatnunk annak lehetőségét, hogy végérvényesen – „megszegetik” egy valamikori „Ígéret”. (Az isteni kinyilatkoztatástól, a krisztusi szeretetvallástól vagy a felvilágosodás hűvösebb bölcseletétől származó? – ebből a szempontból mindegy.) Hogy úgy mutatkozik: nemcsak a különböző „reformációk” hittől tüzelt harcosainak, hanem a „némi humorral” is munkáló idő lassú kiegyenlítő szerepének sem írhatók lényegi változtatások a javára. (Mint gondolta még ő is a negyvenes évek derekán.) Annak ellenére, hogy ennek fölismerése elfogadhatatlan az emberi eszmények számára. Jellegzetesen korszerű műnek tartom ezért – ha nem is éppen napi viszonylatokban, inkább csak több évtizedes távlatokban nézve – *A fecske és a falevél* vallomását is. Megint csak részletkérdés ezzel kapcsolatban, hogy mennyiben kötődik ez hatvannyolc Párizsának sok jószándéktól is fűtött, lényegében mégis elvetélt diákfölkeléséhez, és mennyiben ugyanennek az évnek szépen lendületbe jött, de illúzióktól is táplált prágai reformmozgalmaihoz.

„...Egy fecske nem csinált tavaszt, de
 az első falevél a ház fölött
 cikázva sárgán, mint a
 már repülőőről leszórt hadparancsok,

*az első falevél azonnal
megcsinálta az őszt,
a véglegest,
az általános visszavonulással...*

Ha napjainkra az események váratlanul felgyorsult mozgása már megszüntette is az utolsó versszak „Most tél van és csönd és hó és halál” Vörösmartytól átvett ítéletének közvetlen érvényességét, alig vesztett érvényéből a „Fát vág, burgonyát vermel ismét / nagybátyánk, a paraszt, / a férgek föld alá húzódnak...” megállapítása. Ennél mélyebben érvényes azonban annak megfogalmazása, hogy „nem mentünk át a kapun, / nem léptünk túl kis köreinken”: törvénytörő is tehát, hogy „kezdődött a körforgás előlről...” *Felelősek is vagyunk* a megváltozni nem tudó körforgásért, miközben el kell szenvednünk azt. Mint ahogy felelősek vagyunk azért is, hogy az ebből adódó kényszerűségek terhéért bármikor – akár „télien, kezdődő hóvihárban” – felnőtt emberként tudjuk elviselni.

A késői Illyés az avantgárd ziláltságának és egyfajta realizmus erőteljességének a stílusjegyeit ötvözve, vallomásának lényegét tekintve is újszerűen, korának történelméhez kapcsolódva tud részt venni szemléleti és magatartásformák szükséges alakításában, illetve megszilárdításában.

Csak nem ismerik eléggé életművének ezt a részét.

Pátosznak és abszurd-groteszknak másutt – és részben más vonatkozásban – kimunkált illyési ötvözeit sem:

*„Igen, elmaradt a szem.
Jöttünk tovább. Elmaradt
a fül. Megint egy fog. Egy ujj. Nos, el-
elmaradozott, majd elmaradt az orr. Zihált,
meg-megállva a tüdő: elmaradt! Akadt
máris siránkozó közöttünk; hazugul
túlsajnálta magát, hiszen ezután
maradt csak el az agy.
És jelzett leállást a szív. Kitért
most már a jajveszék, a nagy, de egyre
színészes túlzással, mert hiszen
jöttünk, csak jöttünk, ámulva tovább.
Elmaradt bár régtől fogva a láb.”*

(Hegyi útjain az idősödésnek)

Extatikus hevületű, kapkodó lélegzetvételű, tér- és időviszonyokat átalakító, dolgokat átlényegítő késői szerelmi lírájának hangja is kötetekbe zárva maradt: az *Iffú pár*, a *Párbeszéd új házások közt* vagy a *Világodban világtalan* sem tartozik az irodalmi műsorokon előadott költői művek közé. Hideg túvel kirajzolt, egyetemes érvényűvé stilizált pusztulás-képei sem távolibbak korunk élményvilágától, mint azok, amelyek mások keze nyomán jöttek létre – csak nem jutottak el az irodalomkedvelők szélesebb rétegeihez. Nem illenek bele könnyen a korábban kialakított Illyés-sémába. (Például *Az elposványult idő* díszítetlen – hangzásukkal prózainak mutatkozó, geometrikus struktúrájuktól azonban költői feszültséget nyerő – sorai: „A malom – félálomban – okosan gazdálkodott a patak tóvá duzzasztott vizével. Egy csepp víz, egy szem gabona. Így ment ezer évig, pontosan 1029-től, amidőn Szent István kiadta a patenst, egész 1906.

augusztus 8-ig, amikor a Központi Őrlőipar R. T. cégvezetőjének »nem rentábilis, leállítandó« végződésű levelét beadta a postás. A malomkerék a csorgó mélyén, darabokban: a vízvályúban kigyóként ráng a moszat. A kis tóból naponta négyszer egy cinke emel ki néhány csöppöt, fejét mindannyiszor égre vetve. A többi a szivacsos part fűszálai közt lopakodik oly hitevesztetten a tengeri semmi felé, akár Cézár fölössé vált percei.) Megint másképpen „modern”, másképpen „korszerű” az ugyancsak alig ismert, a lét határhelyzetét szokatlan fénytörésben megragadó *A démonok kezében*, vagy az egymásra utaltságnak ugyancsak egy szélsőséges helyzetéről valló *Lemaradt sebesült emlékezése*, a bibliai keresztre feszítés történetére váratlan nézőszögből odafigyelő *A mester gondjai*, s másként a halálnak kiszolgáltatottságról száraz torokkal szóló *Félreértés hogy mégse essék*. Másként „az utolsó darázs zenezavában” egyszer még szíjjeltekintő *Aggastyánok isszák az újbort*, vagy *Az Ígéret megszegéséhez* hasonló szemléletű, de annál összetettebb fölépítésű *Bemutató*. Másképpen a montázsok sorozatává bontakozó *Várakozások* és a ziláltságot hivalkodóan vállaló, magára a versírás műveletére is gunyoros pillantást vető *Állomások hosszán*.

Szeretném hinni, hogy – sok más mű közt – nem veszítette el korszerűségét a hatvanas évek derekán írt *Hiány a kéziratban* sem.

Ennek esztétikai értékéhez nem férhet kétség, stílusötvezete is egyéni. Szeretném hinni, hogy témája révén nemcsak a mesei-mítoszi kincsek fényét felváltó üresség élménye köti hozzá erős szálakkal éppen a mi korunkhoz, hanem azért „a korok kezdetén megíratott”, s itt mintegy színpadi sűgőtől hallott – egyetemes tényezőktől érkező? vagy csak hallucinált? – parancsszavak továbbadása is *a korjelenségek egyikének* minőségében juthat benne szerephez.

*

Részletezőbb, hosszabb tanulmányok is szólhatnának az itt szóba hozott kérdésekről, gondosabb filozófiai, stílus- és modalitásvizsgálatokat is magukban foglalva. Évforduló alkalmából föltett kérdések gyors megválaszolásaként azonban talán a mondottak is betölthetik feladatukat. Egyetlen, nem szorosabban irodalomtörténeti vonatkozású gondolatnak a megfogalmazásával kiegészítve.

Nincs, amit, illetve akit ne lehetne bírálni: természetes, hogy Illyés személye sem kivétel ennek a törvénynek az érvényessége alól. Bizonyos, hogy az ő taktikai lépéseiben is lehettek – voltak – olyanok, amelyeket többé vagy kevésbé elhibázottaknak minősíthet az utókor. Napjaink nem egy mozzanatukban szégyellnivalóvá, már-már kiabrándítóvá fokozódó társadalmi csatározásainak közepette azonban bizonyos, hogy nagyon korszerű lehetne az ő lényegre összpontosítani tudó, tekintéllyel súlyosbított szava. Nem egymást maró politikai bajkeverők számára, akik nem érik el a valóságos vitatársi szintet. Azoknak a köreiből, akik valós értékek védelmében képesek elveszíteni a józan ítélet által parancsolt önfegyelmet, fokról fokra engedve teret klikk-harcok érdekeinek. Nagyon korszerűek lennének, a szó legjobb értelmében, értékes csoportok egymáshoz közelítését, egymás jobb megértését szolgáló tudó, nagyobb ügyekre összpontosító, régről jól ismert szavai, új viszonyokra való alkalmazásaikban.

Ezek azonban csak a hiányukkal lehetnek már jelen.